

Boda Mihály

Bátorság és távolság

DOI 10.17047/HADTUD.2016.26.K.44

Az erények az emberi személyiség pozitív értékkel bíró, lehetséges jegyei. Az erények által az emberek hajlamosak az emberi élet valamely területén erkölcsi szempontból ideális módon viselkedni, azaz az emberi élet valamilyen erkölcsi szempontból fontos célját – egy erkölcsi jót – elérni.¹ A háborúk vívásában és a győzelem kiharcolásában jelentőséggel rendelkező erények a katonai erények. A bátorság, a becsület és a hűség a múltbeli háborúk vívásában kiemelkedő szerepet játszott katonai erények néhány példája.² A kortárs katonai élet olyan jelenségei, mint a humanitárius beavatkozás, a békefenntartás, a félig automatizált fegyverrendszerek alkalmazása vagy a privát katonai cégek (zsoldos katonák) szerződötése azonban azt jelzik, hogy a hagyományosnak tekintett katonai erények átalakulóban vannak. Ezen jelenségek miatt ugyanis a kortárs katonai cselekmények egy részében nincs szerepe a hagyományos értelemben vett bátor viselkedésnek (békefenntartás és félig automatizált fegyverrendszerek alkalmazása), vagy hűségnek (humanitárius beavatkozás és privát katonai cégek szerződötése). Alább arra a kérdésre koncentrálok, hogy vajon szükség van-e bátorságra a félig automatizált fegyverrendszerek vezérléséhez?

Katonai hivatás és erények

A bátorságot, a becsületet és a hűséget a háborúk vívásában és a győzelem kiharcolásában a múltban mindig alapvető jelentőséggel rendelkező erényeknek tartották. Manapság azt mondhatjuk, hogy a bátorság, a becsület és a hűség a katonai hivatás gyakorlásának az alapvető erkölcsi feltételei közé tartozik, azaz a katonai hivatást gyakorlóktól elvárt, hogy valamilyen mértékben rendelkezzenek ezekkel az erényekkel. Egy kicsit erősebben fogalmazva azt mondhatjuk, hogy az a személy, aki

1 Vö.: Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*, 5–53. o., ford.: Szabó Miklós, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987.

2 Néhány példa: Szun-ce: *A háború művészete*, 10. o. In Szun-ce-Wuzi-Szema-fa: *A háború művészete – A hadviselés szabályai – A tábornagy metódusa*, Budapest, Cartaphilus, 2006; Xenophón: *Kürosz nevelkedése* 290. o. (bölcesség), 324. o. (szavahihetőség), 301. o. (bátorság), 446., 477. o. (emberség) 290., 302., 474–475. o. (szigorúság) In Xenophón: *Filozófiai és egyéb írásai*, Budapest, Osiris, 2003; Geoffroi de Charny: *A Knight's Own Book on Chivalry*, ford.: Elspeth Kennedy, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2005; Clausewitz: *A háborúról*, 76–84. o., Budapest, Zrínyi Kiadó, 1961; Moltke, Helmuth von: *Hadtudományi írások (részletek)* 366. o. In Dr. Kocsis Bernát (szerk.) *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1985; Olsthroorn, Peter: *Military Ethics and Virtues*, London and New York, Routledge, 2011.

nem rendelkezik valamilyen mértékben a bátorsággal, a becsülettel és a hűséggel, erkölcsi értelemben véve nem lehet katona. Még szélsőségesebben fogalmazva pedig arra a következtetésre juthatunk, hogy amennyiben valamilyen oknál fogva nem lehetséges ezeknek az erényeknek a gyakorlása, akkor erkölcsi értelemben senki sem lehet a katonai hivatás gyakorlója, azaz maga a katonai hivatás sem lehetséges.

Ez a következtetés első pillanatra igen nagy ívűnek és túl sokat állítónak tűnik, ezért fontoljuk meg röviden a hűség példáját! A katonai hivatás gyakorlójától mindig is elvárt volt, hogy hű legyen a hazájához. Amennyiben nem volt hű, akkor árulást követett el, amivel kétféle következményt idézett elő.

Ha árulásakor valamilyen fontos szerepet töltött be a hadseregben, akkor ő azt a szerepet tovább nem tudta ellátni, ezért a hadsereg veszített hatékonyságából. Ha például a csatát megelőzően a katonák egy része hirtelen átállt az ellenséghez, akkor olyan árulást követtek el, amellyel meggyengítették a hadseregüket. Ha pedig a csatát megelőzően az egész hadsereg állt át az ellenség oldalára, akkor tettükkel befolyásolták az egész háború menetét. Az árulás első következménye ezért taktikai és stratégiai jellegű. Az ellenséghez való átállás taktikai és stratégiai jellegű következménye akkor is fennáll, ha a csatában vagy a háborúban a kérdéses szerepet nem a katonai hivatás gyakorlója, hanem mondjuk, fegyvert fogó civil személyek látják el. A csatát és a háborút éppúgy befolyásolja a katonák árulása, mint a fegyvert fogó civil személyek árulása.

A katonai hivatást betöltő katonák árulásának azonban van egy másik következménye is. Az árulást elkövető katonai személyek arról tesznek tanúbizonyságot, hogy nem rendelkeznek a hűség erényével, és mint ilyenek nem lehetnek a katonai hivatás gyakorlója sem; és nem csupán az elárult oldalon, hanem a másik oldalon sem, ahová átálltak, mert tettük megítélésben szerepet kap az az elv, hogy „aki egyszer árulást követett el, az máskor is hajlamos rá”. Az árulók erkölcsi értelemben kilépnek a katonai hivatásból. A kilépést demonstrálja, hogy esetleges elfogásukat követően (vagy távollétükben) a hadbíróság formálisan is kizárja őket a katonaságból. A fegyveres civilek esetében nincs hasonló következménye az átállásnak.

Például az 1848–49-es magyar szabadságharcot követően a harcot folytató főtiszteteket a császár elárulásáért, felségárulásért, végezték ki. Pár évvel később az 1855-ös osztrák katonai büntető törvénykönyv az árulást – a kifejezés használata nélkül – úgy határozta meg, mint olyan szökést, amely által a szökevény „*az ellenségénél hadiszolgálatba lép*”.³ A törvénykönyv szerint az ilyen szökevény halállal büntetendő;⁴ a halálbüntetés pedig magában foglalja a tisztségtől való megfosztást is. Ez „...*a tiszteknek vagy tisztviselőknél állásuktól, katonai tiszteletbeli rendfokozatuktól vagy hivatali jellegűktől oly módon való megfosztásában áll, hogy ez által az illető egyszersmind az állami szolgálatnak vagy katonai rendfokozatnak újból elnyerhetésére képtelenné válik*”.⁵

3 Az 1855. év január 15-én császári nyíltparanccsal életbeléptetett katonai büntető törvény a büntettekről és vétségekről 191 §. In Farkas Ádám (szerk.) *Válogatás a magyar honvéd-katonai büntetőjog forrásaiból (1867–1945) I.*, Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2014.

4 Uo.: 45–46. §.

5 Uo.: 32–33. §.

A fentiek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy mivel az árulásért, azaz a hűség erényének a hiányáért valaki elveszti a katonai hivatásban betöltött státuszát, így az olyan alapvető katonai erény, mint a hűség, szükséges feltételét képezi annak, hogy valaki a katonai hivatás gyakorlója legyen. Ennek a következtetésnek az alapján azonban tovább is mehetünk, mert a fentiek alapján az is kijelenthető, hogy amennyiben valamilyen gyakorlati vagy elvi oknál fogva nem lehetséges az olyan alapvető katonai erények gyakorlása, mint a hűség, akkor erkölcsi szempontból maga a katonai hivatás intézménye is lehetetlenné válik.

Például amennyiben a hadsereg kizárólag zsoldos katonákból áll, akkor ebben a hadseregben gyakorlatilag nem lehetséges a hűség, mert a zsoldosok olyan harcolók, akik ugyan képesek szakértelemmel harcolni a csatákban és a háborúkban, azonban alapvetően pénzért harcolnak és nem valamilyen közösségért, császárért vagy hazáért. A zsoldos katonák hiába harcolnak a háborúban éppen olyan szakértelemmel, mint a hivatásos katonák, nem gyakorolják a katonai hivatást.

Abban a nem valóságos, hanem elképzelt világban a hűség és a katonai hivatás elvileg is kizárt, amiben az embereknek nincsen hosszú távú és középtávú emlékező-képességük, hanem csak a „pillanatnak”, és így saját maguknak élnek. Ebben a világban ugyanis nem lehetséges esküt tenni, hiszen nem lehetséges az esküre való visszaemlékezés, és így a hűség is lehetetlenné válik. Ebben a világban a katonai hivatásnak sincs tere, hiszen mindenki azon az oldalon harcolna, ahol éppen a pillanat hevében jobban megtalálja a számítását. A hűség így szükséges feltétele a katonai hivatásnak.

A hűség erényének példája alapján az alábbiakban megvizsgálom, hogy vajon a bátorság idejétmúlt erény-e a kortárs, félig automatizált fegyverrendszereket alkalmazó hadseregben. Amennyiben esetleg a félig automatizált fegyverrendszereket alkalmazó hadseregnek nincs szüksége a bátorság erényére, akkor az ilyen hadsereg és a katonai hivatás viszonya is újragondolásra szorul.

A bátorság hagyományos formája: a vitézség

A bátorság erénye nem csupán a katonai hivatás szempontjából bír jelentőséggel, hanem az emberi élet más területein is fontos. A bátorság általános típusa, amit általános bátorságnak fogok nevezni, a kezdeményező-képesség, amely minden emberi viselkedés szempontjából több-kevesebb jelentőséggel rendelkezik.⁶ Az általános bátorsággal tett cselekvések egyrészt az öntudatlan viselkedéssel képeznek kontrasztot, amilyen például reflexszerű viselkedés vagy az ösztönös viselkedés. Ezeknél a viselkedéseknél a személyiség jellemzőinek nincs szerepük, hanem a szokások vagy az ösztönök irányítják a tevékenységet. Az általános bátorság, a kezdeményező-képesség – másrészt – a lustasággal áll szemben, amely ugyan a személyiség jellemzője, azonban a személyiség negatív jellemzője, amelynek a gyakorlása valamilyen erkölcsi rosszat eredményez, vagy a klasszikus megfogalmazás szerint vétkekhez vezet.

6 Saint Thomas Aquinas: *Summa Theologica* (English translation), Second Part of the Second Part, Q. 123. (Treatise on Fortitude and Temperance), (2), <http://www.ccel.org/ccel/aquinas/summa.SS.iii.html>.

Ezzel szemben a bátorság minden formája erény, azaz a személyiség pozitív jellemzője, amelynek a gyakorlása valamilyen erkölcsi jót eredményez.

Az emberi cselekvések egy része azonban nem csupán kezdeményezőképeséget igényel, hanem a bátorságnak valamilyen partikuláris formáját is. A partikuláris bátorság egyik formája a szellemi bátorság, mely azon túl, hogy kezdeményezőképeség, a szellemi kétellyel szembeni kezdeményezőkézség is. Az átgondolandó információkon alapuló döntések meghozatala sok esetben igényel szellemi bátorságot. A szellemi bátorság legfontosabb területe a modern tudományos kutatás. Az elméleti jellegű modern tudományos tevékenységet végző kutatók számára fontos módszer, hogy a felvetett kérdésekre mások vagy maguk által javasolt válaszokhoz kétellyel közeledjenek, azaz hogy a válaszokat ne spontán módon fogadják el, hanem megvizsgálva azok helyességét. A kételkedés során a legritkább esetben fordul elő az, hogy a kételkedés magától kimerül, és a fennmaradó válaszok maguktól helyesnek bizonyulnak csupán azért, mert fennmaradtak. René Descartes, a modern filozófia egyik jelentős alakjának, elmélete egy fontos kivétel.⁷ Descartes problémája az volt, hogy miképp lehet bebizonyítani az olyan tudás lehetőségét, amelyben nem lehet kételkedni. Úgy vélte, hogy mindenféle kijelentés igazságában lehet kételkedni, csak annak a kijelentésnek az igazságában nem, hogy „Létezik egy olyan lény, aki kételkedik”. Descartes pontosan azért tudhatta azt, hogy bizonyosan létezik az a lény, aki kételkedik, mert éppen az ő kételkedése volt képes nagy hatékonysággal lerombolni a legtöbb kijelentés bizonyosságát. Descartes gondolatmenete azonban a kivételek közé tartozik, és a tudományos kérdések megválaszolásához a legtöbb esetben olyan bátorságra van szükség, amely ellenáll a kételkedés folytatásának.

A partikuláris bátorság második típusa a morális bátorság (vagy lelkielő). A morális bátorság az a kezdeményezőképeség, ami egy dolog melletti kitartásban jelentkezik. Amikor a morálisan bátor ember kitart valami mellett, akkor a kezdeményezőképeségét azokkal a dolgokkal szemben érvényesíti, amelyek veszélyeztetik azt a valamit, ami mellett kitart. Például Cicero szerint az embereknek csak az erkölcsi jót és a tisztességet szabad kívánniuk és csodálniuk, ezért ellen kell állniuk az ezekhez képest külső dolgoknak. Így nem alázkodhatnak meg más emberek előtt, és nem roppanhatnak össze sem a lelki veszélytől, sem a sors által kiszabott terhek alatt.⁸ A morális bátorság egy mindennapibb példája egy meghozott döntés mellett való kitartás, és azoknak a „zavaró” meggyőződéseknek az elnyomása, amelyek veszélyeztetik a döntést. A bátorságnak ezt a formáját azért nevezzük morális bátorságnak, mert a morális képességhez, az akarathoz kapcsolódik. Az akarat segítségével képes a morálisan bátor ember kitartani az erkölcsi jó, a tisztesség vagy a döntés mellett, illetve ellenállni az azokat veszélyeztető tényezőknek.

Végül a partikuláris bátorság harmadik formája a kezdeményezőképeség mellett a fizikai szempontból veszélyes helyzet leküzdésének a képességét foglalja magában. A veszélyes helyzet ugyanis félelmet kelt az emberben, ezért a veszélyes helyzetben való emberi cselekvés csak azzal a partikuláris bátorsággal lehetséges, mely

7 Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról, Első és második elmélkedés*, Budapest, Atlantisz, 1994.

8 Cicero: *A kötelességekről* I. 312. o. In *Cicero válogatott művei*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987.

képes kezelni vagy a veszélyes helyzetet, vagy a félelmet. Arisztotelész szerint a veszélyes helyzetet és a félelmet kezelő bátorság paradigmája a katonai bátorság, mert a katonai bátorság a háborúban mutatkozik meg, ami a legnagyobb veszély, és ami azonnali halállal fenyeget.⁹ A katonai bátorságot igénylő helyzetekre így az a jellemző, hogy fizikai értelemben nagyon veszélyesek, azaz komolyan veszélyeztetik a kérdéses helyzetben lévő ember testi épségét és életét. A katonai bátorságot más néven vitézségnek nevezzük.

A vitézség jelenkori hasznavehetetlensége

A vitézségnek óriási jelentősége volt a gyakorlatban a hadtörténelem során, és az elméletben a múlt hadtudományi szerzői körében. Talán el sem tudnánk képzelni a múlt kisebb és nagyobb csatáit anélkül, hogy ne tulajdonítanánk vitézséget a csatákban harcoló katonáknak. Vannak természetesen híresebb helytállások is, mint például a spártai katonák küzdelme Thermopülainél Kr.e. 480-ban, a Hadik András vezetete könnyűlovasság portyázása Berlinnél 1757-ben, vagy a brit könnyűlovasság támadása Balaklavanál 1854-ben. Továbbá, olyan jelentős hadtudományi szerzők építettek a hadviselésről kialakított elképzeléseiket a vitézségre, mint Vegetius vagy Zrínyi Miklós. Vegetius, a késő ókori hadtudományi szerző szerint az „...ütközetben ugyanis nem annyira a tömegnek, mint a vitézségnek van haszna”.¹⁰ Zrínyi szerint pedig „...bátor ... legyen a kapitány; – bátorsággal, mert nagy dolgokat vesz a maga eleiben, melyeket a félelem egyébiránt elbontana”.¹¹

Manapság azonban többen¹² érvelnek amellett, hogy a hadsereget alkotó emberek tetteit már nem az erények vezetik, így nem, vagy csak valamilyen nagyon tág értelemben lehet őket katonának nevezni. A gondolatmenet szerint ugyanis a hadsereg tagjai jelenleg, és a jövőre nézve egyre növekvő tendenciában, a harctértől sok ezer kilométerre, messze a hátszóról a magas technológia által működtetett eszközöket – félig automatizált fegyverrendszereket, drónokat – vezérlő emberek. Hogy mennyire elterjedt ez a hadviselés, azt a The Bureau of Investigative Journalism adatai mutatják. A kérdéses szervezet szerint az Egyesült Államok 2004-től 424 dróntámadást hajtott végre Pakisztánban, 2002-től valószínűsíthetően 227–264 dróntámadást Yemenben, 2007-től 32–36 dróntámadást Szomáliában, 2015-től 845–851 dróntámadást Afganisztánban.¹³

9 Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika* 1115a, 73–74. o., ford.: Szabó Miklós, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987.

10 Vegetius: *A hadtudomány foglalatja* 760. o. In Hahn István (szerk.) *A hadművészet ókori klasszikusai*, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1963.

11 Zrínyi Miklós: *Vitéz hadnagy – Aphorizmusok* 68., 243. o. In *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*, Budapest, Zrínyi Kiadó, 1957.

12 Sparrow, Robert: *War without Virtue?* In Bradley Jay Strawser (szerk.) *Killing by Remote Control*, Oxford and New York, OUP, 2013.; Valor, Shannon: *The Future of Military Virtue: Autonomous Systems and the Moral Deskillling of the Military*. In K. Podins, J. Stinissen, M. Maybaum (szerk.) *5th International Conference on Cyber Conflict*, Tallin, NATO CCD CEO Publications, 2013. Valor, Shannon: *Armed Robots and Military Virtues*. In L. Floridi and M. Taddeo (szerk.) *The Ethics of Information Warfare*, London, Springer, 2014.

13 <https://www.thebureauinvestigates.com/category/projects/drones/drones-graphs/>

A drónokat vezérlő emberek által meghozott döntések és az általuk végrehajtott cselekvések azonban jelentősen különböznek a harctéren harcoló emberek döntéseitől és cselekvésitől. A harctéren harcoló katonáknak ugyanis az életüket fizikailag veszélyeztető helyzetben kell döntéseket hozniuk és cselekedniük. A fizikailag veszélyes helyzet a helyzetben lévő emberekben félelmet kelt, amelyet kezelni kell a döntéshozatal és a megfelelő cselekvés érdekében. A félelem kezelésének az eszköze a vitézség. A harctéren harcoló katonáktól így elvárható a vitézség. A drónokat vezérlő emberek helyzete ettől jelentősen különbözik. Ők nincsenek fizikailag veszélyes helyzetben, így döntéseiket és cselekvéseiket sem gátolja a fizikailag veszélyes helyzet okozta félelem. Következésképpen a drónokat vezérlő embereknek nincs szükségük a vitézség erényére. Ha azonban a vitézség erénye szükséges ahhoz, hogy valaki a katonai hivatást gyakorolhassa, akkor a drónokat vezérlő emberek nem gyakorolják a katonai hivatást.

A vitézség lehetséges, jövőbeli jelentősége

A hadtechnikai fejlődés már több esetben is felszínre hozta azt az elképzelést, hogy a közelharcot nem folytató katonák híján vannak a vitézségnek, és valójában nem is katonák. Gondoljunk csak a késő középkori és a kora újkori csatákra, amikor a harcmódorukra büszke lovagok a messzemenőig kárhoztatták a tűzfegyverrel küzdő gyalogságot!

Ludovico Ariosto a következőképpen ábrázolta a lovag és a kézi tűzfegyver viszonyát verses formában a 16. század első felében. Az alábbi idézet a főhős, Orlando lovag, és Cimosco király küzdelmét követő események egy részét mutatja be. A küzdelemben Orlando a hagyományos lovagi fegyverekkel harcolt, ezzel szemben Cimosco arkebúzzel is. Az idézet azt írja le, hogy Orlando, győzelmét követően, miért kíván megszabadulni az akerbüztől.

88. „....

*A sok-sok kincs közül elvinni nem kért
magamagának ő más semmi zsákmányt,
csak a szörnyfegyvert, melynek tudomása
szerint villámszerű minden hatása.*

89. *Nem azért vitte el magával onnan,
hogy ő maga használja védelemhez;
úgy vélte, hogy hitványságra vall valóban,
ha ki csatát ilyen előnnyel elkezd,
hanem hogy végre odavesse, honnan
belőle senkinek ártalma nem lesz.
Magával vitte a port, a golyót és
ami vele volt, minden alkotórészt.*

90. Ezért, mikor úgy látta, hogy a parttól
távolra a nyílt mélytengerre ért föl,
ahol jelként se jobb felől, se balról
nem látszott semmi már a partvidékből,
kizozta: » – Hogy soha lovag – szólt –,
virtust belőled és erőt tiédből
ne vegyen s azzal, ami bátrak éke,
hitvány ne hengeghessen, vessz a mélybe!

91. Förtelmes, undok gépezet, te átok,
melyet a Tartarosz pokoli táján
szerkesztett Belzebub maga, világot
pusztítani való, gonosz találmány,
süllyesztlek vissza, le a föld alá!« – szólt,
s lelökte, ahová való, a gyártmányt.
...¹⁴

A 91. vers egy másik fordításban így szól:

91. „Szólt veőén a fegyvert
Hogy a te segélyed
Ne tegye bajnokká aki gyáva lélek
Hőst le ne verhessen aki vitéztelen
Utálatos jószág maradj te ideleenn.”¹⁵

Az arkebüz megsemmisítésének az az indoka, hogy a fegyver hatékony, talán túlságosan is hatékony a lovagokkal szemben. A túlzott hatékonyság abban rejlik, hogy az arkebüz használója a lovagokkal szemben nincs kitéve veszélynek, hiszen a lovagokat távolról képes lelőni, így a lovagok nem képesek elérni őt. Az arkebüz ezért a gyáva ember fegyvereként jelenik meg a lovagi gondolkodásban, amellyel a gyáva képes győzedelmeskedni a vitéz lovagon.

A drónokat a háttérből vezérlő katonák helyzete bizonyos tekintetben csupán abban különbözik a korai lövészekétől, hogy távolabb vannak a harctértől, mint a lövészek. Más, fontosabb tekintetben azonban nagyon is hasonlít a korai lövészek helyzetére, ti. hogy mindkét esetben azért lehet megtagadni a vitéz minősítést a távolható fegyverrel küzdőktől, mert harceljárásuknak nem velejárója az ellenség jelentette közvetlen veszély.

Az arkebüzt használó lövészeketől azonban csak addig lehetett megtagadni a vitéz minősítést, amíg a harc már az ő számukra is veszélyes vállalkozássá vált. Erre nem is kellett sokat várni, mivel amennyiben a lovasság kellően gyors ütemben tette

14 Ariosto, Ludovico: *Az eszevesztett Orlando* I. IX. 88–91. 212–213. o., ford.: Simon Gyula, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.

15 Ariosto, Ludovico: *Orlando furioso*, IX. 91., ford.: Radó Antal, Budapest, 1894, idézi: Rázsó Gyula: A hadtudomány fejlődése a feudalizmus időszakában 24. o. In *A hadművészet középkori és újkorai klasszikusai*, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1974.

meg a közte és az arkebüzösök között fennálló távolságot, akkor a lövészek nem tudtak utántölteni, és kiszolgáltatottá váltak a lovassági támadásnak. A hadtudomány fejlődése azonban a lövész fegyvernem jelentőségének elismerésével reagált a kialakult veszélyhelyzetre. Ezt a véleményt tükrözi Niccolo Machiavelli harcrendről és képzésről alkotott elképzelésének néhány eleme:

„...A gyalogosoknak védelmükre vasmellényük és támadásra egy kilenc rőf hosszú lándzsájuk van, amit pikának hívnak, Néhányan a pika helyett alabárdot viselnek, ... közöttük arkebüzösök állnak, akik tüzelésükkel ugyanazt a szolgálatot teszik, amit régebben a parittyások és a számszeríjások. ... És eme fegyver (ti. a pika, B. M.) képességénél fogva, valamint az elmondott módszerek révén, akkora bátorságot szereztek a németek, hogy tizenöt- vagy húsz-ezer közülük megtámadhat bármely nagyszámú lovasságot,...

Cosimo: Manapság milyen gyakorlatokat végeztetnél embereiddel?

Fabrizio: Elegendők azok, amiket elmondtam; vagyis futni, vívni, gyakorlatoztatni a számszeríjjal és az íjjal, amihez hozzáteszem az arkebüz nevű, új, és amint tudjátok, szükséges fegyvert. Én ezekhez a gyakorlatokhoz szoktatnám államom egész ifjúságát...¹⁶

Az Ariostohoz hasonlóan a 16. század első felében alkotó Machiavelli számára az arkebüz szintén a hatékony (szükséges) fegyver a lovagi harcmodorral szemben (együtt a pikával és az alabárddal), azonban számára a hatékonyság már nem a gyávasággal párosul, hanem, a bátorsággal. A 16. században a nehézgyalogság hatékonysága nem kizárólag a fegyvertípuson alapult, hanem a fegyvertípusoknak a gyalogság szigorú harcrendjében alkotott kombinációján. Machiavelli szerint:

„A jó hadseregehez ... arra is szükség van, hogy megtanuljanak hadrendbe felállni, engedelmessé válni a hadvezér minden szavának és kürtjének; hogy állva, hátrálva, előrenyomulva és harcolva és menetelve is megtartsák a hadrendeket, mert enélkül a leglelkiesmeretesebb buzgalommal betartott és kivitelezett fegyelem nélkül soha nem valósult meg a jó hadsereg. S a szilaj és rendbontó emberek kétségtelenül sokkal gyöngébbek, mint a félnék, ám rendtartó emberek, hiszen a rend elűzi az emberekből a félelmet, a rendbontás pedig elsilányítja a szilajságot.”¹⁷

Ebben a passzusban Machiavelli arra a változásra hívta fel a figyelmet, amely során a kora újkori háborúban, a sok esetben improvizáción alapuló lovagi hadviselés átadta a helyét a szigorú harcrendhez kötött nehézgyalogság hadviselésnek. Ezzel a változással párhuzamosan a lovagi hadviselésre jellemző bátorságot (szilajság) felváltotta a szervezett nehézgyalogság hadviselésre jellemző bátorság (fegyelem és engedelmesség).

A kora újkorban a hadviselésben lezajló változás így kihatott arra is, hogy kit lehetett bátornak tekinteni. A bátorság fogalmában ugyan történt változás, azonban az nem volt akkora, ami miatt ne lehetne mind a lovagi, mind a nehézgyalogság bátorságot vitézségnek nevezni. A vitézség két, kora újkori típusa közötti alapvető különbség abban ragadható meg, hogy amíg a lovagi bátorsággal csak kevés ember rendelkezik, mivel az az örökölt és a felnövekvés során elsajátított viselkedésmintákból

16 Machiavelli, Niccolo: A hadművészetről (résztelek az I. és a II. könyvből) 155–156. o. In *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai*, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1974.

17 Machiavelli, Niccolo: A háború művészete II. könyv, 492–493. o. In *Niccolo Machiavelli művei I.*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1978.

ered, addig a nehézgyalogos bátorsága több embernek a sajátja, mivel az a kiképzés-sel bármikor elsajátítható megszokáson alapszik.

A bátorság fogalmának kora újkori változása alapján arra lehet következtetni, hogy a drónokat vezérlő katonai személyzettől is csak addig lehet megtagadni a bátor minősítést, amíg az ő életük is veszélybe nem kerül az ellenséges támadások következtében. Ebben az esetben a katonai személyzet bátorsága már a vitézi bátorság egy kevésbé intenzív formája lesz.

Jelen pillanatban azonban még nem látszik, hogy miként is kerülhet veszélybe a drónokat a harcterről akár több ezer kilométerre vezérlő személyzet. Amíg a drónok elleni védekezés hatékonyabb formája a drónok zavarása, lelövése vagy földre kényszerítése, mint az őket vezérlő személyzet támadása, addig nem is lesz szükség arra, hogy a drónokat vezérlő személyzetet támadják. Ugyanakkor talán előfordulhat, hogy akár a kiberhadviselés során, akár a dróntechnika fejlődése révén olyan helyzet alakul ki, amelyben a drónokkal szembeni védekezés egyszerűbb formája már a vezérlő személyzet elleni támadás lesz. Ennek a változásnak az lenne a következménye, hogy a vezérlő személyzet számára fizikai szempontból veszélyessé válna a drónok bevetésére támaszkodó harceljárás. A veszélyes helyzet pedig félelmet idézne elő a személyzetben, amelynek a kezeléséhez vitézségre lenne szükség.

Addig azonban, amíg ilyen veszély nem áll fenn, azaz a drónokat vezérlő katonai személyzetnek nem tulajdoníthatunk vitézi bátorságot, továbbra is válaszra vár az a kérdés, hogy „lehet-e katonai bátorságot tulajdonítani a drónokat a harcterről akár több ezer kilométerre vezérlő katonai személyzetnek, vagy nem?”.

A bátorság megváltozott formája: ítéletalkotási képesség és határozottság

A hadviselés kortárs átalakulása nem csupán a automatizált fegyverek előtérbe kerülését eredményezte. A drónok mellett a kortárs hadviselés jellegzetes formái közé tartozik a kiberháború is, ahol talán még nehezebb megtalálni a bátorság jelentőségét, mint a drónok vezérlésénél; illetve a speciálisan kiképzett egységek alkalmazása, és a békefenntartás is (a békefenntartás ugyan közvetlenül nem tartozik a hadviseléshez, hiszen a békefenntartóknak a békét nem kiharcolni kell, hanem a meglévő békét fenntartani, de a katonai hivatással nagyon is összefér). Utóbbi feladatkörökben a katonák szintén nem a hagyományos harctéri vitézek, hanem a viselkedésüket a bátorság – most nem tárgyal – módosult típusai jellemzik. Ezért talán a drónokat vezérlő katonai személyzet esetében is arra kell gondolnunk, hogy munkájukra a bátorság egy megváltozott típusa a jellemző, és nem a bátorság hiánya.

Ezt az elképzelést támasztja alá az a tény is, hogy a harcterről, azaz az akár testi érintkezéssel is járó küzdelemtől való térbeli távolság – adott esetben radikális – növekedése önmagában nem szükségképpen jár együtt a bátorság eltűnésével, hanem csupán megváltozásával.

Hasonló folyamat volt megfigyelhető a katonai vezetés átalakulása során is. A korai fegyveres konfliktusokban a katonai vezetők embereik előtt haladva, személyesen vették fel a harcot az ellenséggel, ezzel szó szerint vezették az embereiket. Ezt követően a katonai vezetők már nem annyira az embereik vezetésére törekedtek,

hanem sokkal inkább egységeik irányítására. Ezért közvetlenül a csapataik mögött foglaltak helyet, ahonnan küldöncök útján képesek voltak akarataikat parancsok formájában eljuttatni a csapatokhoz. Végül, a magasabb rangú katonai vezetők egészen a háttérbe, a frontvonalak mögé kerültek, ahonnan parancsok helyett csak a célokat általánosságban kijelölő direktívákat adtak ki, amelyeket aztán az alárendeltjeik valósítottak meg a saját belátásuk szerint.¹⁸ Mondhatjuk azt, hogy az átalakulás során a katonai vezetők bátorsága elenyészett? Úgy vélem, hogy nem.

Carl von Clausewitz a katonai vezetők bátorságát a katonai ítélőképesség és a határozottság erényeiben azonosította.¹⁹ Clausewitz a bátorságnak kétféle alaptípusát különböztette meg, a személyes bátorságot és a felelősségvállaláson alapuló bátorságot. A személyes bátorság többek között két, a kora újkorban is jelen lévő bátorságtípust foglal magában, amelyeket Machiavelli szilajságnak, illetve fegyelemnek és engedelmességnek nevezett, és amelyeket Clausewitz halálmegvetésnek és megszo-
kásnak hívott.

Clausewitz a személyes bátorság mellett fontosnak tartotta a felelősségvállalás bátorságát, és annak két – a katonai vezetők számára fontos – típusát, a katonai ítélőképességet és a határozottságot. A katonai ítélőképesség a gyors és helyes döntés és elhatározás képessége. Mivel a háborúra alapvetően a súrlódások,²⁰ azaz a veszély okozta félelem, a testi fáradalmak, a fél-információk és torz hírek okozta bizonytalanság, illetve a véletlen jellemző, ezért a gyors és helyes döntés képességének kiemelkedő jelentősége van a háborús helyzetben. Magának az elhatározásnak a meghozásával a háborús helyzetre jellemző súrlódások azonban nem szűnnek meg, hanem továbbra is kihívásként jelentkeznek a meghozott döntéssel szemben. Ezen kihívás elhárítása végett van szükség a határozottságra, amely annak a képessége, hogy valaki csak elégséges indok alapján változtassa meg korábbi elhatározását, anélkül azonban ne.

Érdeemes felfigyelni arra, hogy a katonai ítélőképesség értelmében vett bátorság rokon egy korábban tárgyalt partikuláris bátorságtípussal, a szellemi bátorsággal. Ahogyan a szellemi bátorság a kétellyel szemben való elhatározásra jutás képessége, úgy a katonai ítélőképesség a súrlódások ellenében való elhatározásra jutás képessége; vagy pontosabban fogalmazva, a szellemi bátorság egyik példája az elméleti jellegű modern tudományokban a tudósok elhatározási képessége a munkájukhoz szükséges kétellyel szemben, a másik példája pedig a katonatiszteknek a súrlódással szembeni elhatározáshoz és döntéshez szükséges képessége.

Bizonyos értelemben a határozottság is a szellemi bátorsághoz mutat hasonlóságot, azonban önálló karakterrel is rendelkezik. A határozottság részben a korábban tárgyalt morális bátorság egy formája, mivel alapvetően a korábban hozott döntés mellett való kitartást foglalja magában, és általa a katonai vezető a döntést veszélyeztető megfontolásoknak áll ellen. Ugyanakkor Clausewitz számára a határozottság

18 Crevel, Martin van: *Command in War* 17–18. o., 55–57. o., 96–102. o. Cambridge: Massachusetts, Harvard University Press, 1985., Moltke, Helmuth von: *Hadtudományi írások (részletek)* 364. o. In Dr. Kocsis Bernát (szerk.) *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1985.

19 Clausewitz: *A háborúról* 76–84. o., Budapest, Zrínyi Kiadó, 1961.

20 Uo.: 97. o.

egyben a szellemi bátorság egy formája is, mivel a korábbi döntés melletti kitartás, és a döntést veszélyeztető megfontolásoknak való ellenállás mellett annak az eldöntését is magában foglalja, hogy melyek azok a megfontolások, amelyeknek a korábbi döntés melletti kitartás végett ellen kell állni, és melyek azok, amelyekre tekintettel a korábbi döntést meg kell változtatni.²¹ A korábbi döntés érvényességéről hozott döntés meghozásában természetesen ismét a súrlódásokat kell legyőznie a katonai vezetőnek. Így a Clausewitz-i határozottság lényegében nem különbözik a gyors és helyes döntés meghozatalának képességétől.

A katonai vezetők ítélőképessége és határozottsága olyan bátorság, amely jelentősen különbözik a vitézi bátorságtól, és amelynek komoly jelentősége van a harctértől messze, akár több ezer kilométerre, meghozott döntésekben. Sőt! A harctértől való nagyobb távolság csak tovább növeli az ítélőképesség és a határozottság fontosságát, mivel a távolság növekedésével egyre több az elhatározást befolyásoló súrlódás, és így az elhatározást gátló tényező.

Úgy vélem, hogy a drónokat vezérlő katonai személyzet bátorsága értelmezhető részben a tisztí bátorság modellje alapján. A drónokat vezérlő személyzet tevékenysége ugyanis, részben, a dróntámadások célpontjainak a kijelöléséből áll, illetve az ilyen ítélet mellett való kitartásból. A dróntámadások által érintett személyek kijelölésénél részben annak eldöntéséről van szó, hogy megfelelően azonosított-e az ellenséges személy, aki a támadás kijelölt célpontja, és nem csupán egy rá valamilyen szempontból hasonlító személyt fenyeget a támadás.

A drónokat vezérlő katonai személyzet döntéseiben azonban ezen túl annak a megítélésnek is komoly szerepe van, hogy milyen más, nem ellenséges személyek tartózkodnak a dróntámadás hatókörén belül. Ezért a támadás megkezdése előtt nem csupán az a fontos, hogy megvan-e a keresett személy, hanem az is, hogy az adott helyzetben milyen mértékű lesz a „járulékos kár”.

A katonai személyzetnek ez az utóbbi döntése egy olyan morális dimenziót – morális felelősséget – hordoz, ami sajátja a célszemély azonosítására irányuló döntésnek is. Amíg ugyanis a megfelelő „járulékos kár”-ról hozott elhatározásnak azért van jelentősége, hogy ne halljon meg túl (azaz aránytalanul) sok ártatlan személy a támadásban, addig a célszemély azonosítása azért fontos, hogy ne egy ártatlan személy halljon meg az ellenséges harcoló helyett. A dróntámadásokat vezérlő katonai személyzet döntéseinek és határozottságának ezért komoly morális jelentősége van.

A morális jelentőséget hangsúlyozza az a tény is, hogy azok a feltételek, amelyek a hagyományos harctéri szituációban az ellenség azonosítására és az ártatlanok megkímélésre irányuló katonai döntéseket meghatározták, a harctértől távol nem adtak. A harctéri szituációban a katonák szembesülnek az ellenséggel és az ártatlan személyekkel; akinek a tényleges és lehetőség szerinti szenvedését a katonák emberként hajlamosak elképzelni; amire hajlamosak empatikus válaszreakciót adni; aminek pedig a szenvedő ember megvédése (meg nem támadása) lehet a következménye. Ez a pszichés mechanizmus egy erkölcsi érzelem, a másik ember szenvedése iránti empatikus képesség működése. Az empátia az önvédelmi reflex és a kiképzés

21 Uo.: 79. o.

következtében (általában) nem küszöböli ki a katonai cél megvalósításához szükséges emberölést, azonban sok esetben természetes módon korlátozza a katonai célhoz nem kapcsolódó, szükségtelen emberölést.²² A pszichés mechanizmus működése azonban gyengül, ha a katonák úgy értékelik, hogy ők érzelmi szempontból nem részei a harctéri szituációnak. A harctértől akár több ezer kilométerről vezérelt támadás vezérlői pedig könnyen érezhetik magukat úgy, hogy ők érzelmi szempontból nincsenek benne a harctéri szituációban, mivel az életük nincs veszélyben.

A kérdéses pszichés mechanizmus működése nélkül azonban a katonai cél megvalósításához szükségtelen emberölés meggátlását más eszközökkel kell biztosítani. Ilyen eszközök a „járulékos kár” meghatározására szolgáló elméletek, az igazságos háború elmélete vagy a realizmus, amelyek az érzelmek pszichés mechanizmusa helyett az értelem mérlegelő képességére helyezik a hangsúlyt. Az elméletek alkalmazása a harctéri helyzetre jellemző morális kételynek véget vető morális ítéletet és az ítélet melletti kitartást eredményez.

Így a drónokat vezérlő katonai személyzet bátorsága nem csupán a gyors és helyes katonai döntések meghozatalában és a döntések melletti kitartásban áll, hanem a gyors és helyes morális döntések meghozatalában és a döntése melletti kitartásban is. A Clausewitz-i, katonai vezetői bátorságmodell (a katonai szakmai felelősség vállalásának bátorsága) így csak kiegészítéssel alkalmazható a drónokat vezérlő katonai személyzet bátorságának jellemzésére, mivel a Clausewitz-i modellt ki kell egészíteni a modell morális megfelelőivel. A drónokat vezérlő katonai személyzet bátorsága ezért a szakmai és a morális kétely legyőzésében áll a gyors és helyes elhatározás meghozatalával, illetve az elhatározás melletti kitartásban. A bátorságnak ez az összetett formája természetesen nem csupán a drónokat vezérlő katonai személyzetre jellemző, hanem kiterjeszhető minden olyan katonára is, aki döntéseit rendszeresen (esetleg kizárólag) a harctértől nagy távolságra hozza meg.

Konklúzió: gyakorolja-e a katonai hivatást a drónokat vezérlő katonai személyzet?

Az eddigiek alapján kijelenthetjük, hogy a drónokat vezérlő katonai személyzetnek szüksége van bátorságra feladata elvégzésére, ami a katonai szakmai és a morális kételyt legyőző gyors és helyes ítélet meghozásának, illetve az ítélet melletti kitartásnak a képessége. Arra a kérdésre azonban még nem adtunk választ, hogy vajon gyakorolja-e a katonai hivatást az ilyen módon bátor ember, azaz, hogy ebben a tekintetben vajon gyakorolja-e a katonai hivatást a drónokat vezérlő katonai személyzet?

Az eddig elmondottak alapján azt kell mondanunk, hogy nem. A partikuláris bátorság típusainak – a szellemi, morális és katonai bátorságnak – a bemutatása során ugyanis a katonai bátorságot úgy mutattam be, mint amely a veszélyes helyzethez és a helyzet előidézte félelem kezeléséhez kapcsolódik. A drónokat vezérlő katonai személyzet bátorságaként bemutatott bátorság azonban inkább a szellemi bátorság és

22 Vö.: Grossman, Dave: *On Killing – The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society* 5–43. o., New York, Back Bay Books, 1995.

nem a katonai bátorság egy típusaként azonosítható. A katonai hivatás intellektualizálódásából így a katonai hivatás megszűnésére lehetne következtetni.

Az eddig mondottak ugyan jogot adnak erre a következtetésre, azonban úgy vélem, hogy mégsem kell erre az eredményre jutnunk. Mégpedig azért nem, mert a veszélyes helyzet és a belőle eredő félelem kezelését lehet úgy értelmezni, hogy annak jelentősége legyen a drónokat vezérlő katonai személyzet esetében is.

A katonai hivatás központi szakmai (professzionális) eleme Samuel P. Huntington szerint az erőszak kezelésének a képessége.²³ Huntington szerint ez a képesség nem pusztán az erőszak alkalmazásában áll, hanem azoknak a feltételeknek a megteremtésében, amelyek elősegítik az erőszak hatékony alkalmazását.

Az erőszak kezelése képességének azonban van egy olyan további része is, amit Huntington figyelmen kívül hagyott, mégpedig az a vitézség, amit Clausewitz megszokásnak, Machiavelli pedig fegyelemnek és engedelmességnek nevezett. A vitézség ezen típusának fontos része, hogy a katona a gyakorlatozásból eredő megszokás (ti. a veszélyes helyzethez való hozzászokás), illetve fegyelem és engedelmesség által képes kezelni a veszélyes helyzetet vagy az abból fakadó félelmet. Az erőszak kezelésének a képessége így egyaránt magában foglalja az erőszak alkalmazásának, az erőszak szervezésének, illetve a veszélyes helyzet és a félelem kezelésének a képességét.

A veszélyes helyzetnek és a félelem kezelésének a képességére eddig úgy utalunk, mint ami a katona számára veszélyes helyzetre, vagy a katona félelemére irányul. A veszélyes helyzet és a félelem ilyen szűk értelmezésére azonban nincs okunk. Sőt! Mivel a modern katonai hivatás nem önmagában értékes vállalkozás, hanem célja a társadalom szolgálata,²⁴ vagy még tágabban értelmezve a civilek védelme,²⁵ ezért a katonai hivatás, az erőszak kezelése, összefüggésben van a társadalomban élőkkel is, és általában a civilekkel is. A katonai tevékenység vagy egyéb események (például természeti katasztrófa) következtében a – saját, semleges vagy ellenség oldalán álló – civilek veszélyes helyzetbe kerülhetnek, ahol a helyzet félelmet kelthet bennük. A katonai bátorság az ilyen helyzetekben nem csupán a saját veszélyes helyzet és félelem kezelésére terjed ki, hanem a civilek veszélyes helyzetének és félelmének a kezelésére is. Például a természeti katasztrófák esetében a katonai segítségnyújtás nem csupán az állami erőforrások hasznos felhasználását jelenti, hanem a katonák hivatásszerinti „bevetését” is.

A drónokat vezérlő katonai személyzet tevékenysége a katasztrófák esetében nyújtott katonai segítségnyújtáshoz hasonlóan minősíthető bátornak. Mint láttuk, a katonai személyzet tevékenységének (és egyéb események) következtében az ellenség oldalán álló civilek kerülnek veszélybe (és érezhetnek félelmet), ezért a bátorsághoz nem csupán a katonai döntéshozatali képesség és a határozottság szükséges,

23 Huntington, Samuel P.: *A katona és az állam* 16–17. o., Budapest, Zrínyi Kiadó – Atlanti Kutató és Kiadó, 1994.

24 Uo.: 19. o.

25 Az a kérdés, hogy kell-e, illetve, hogy milyen feltételek között és milyen mértékben kell az ellenség oldalán álló civilek életét védeni, vagy legalábbis nem veszélyeztetni, egy különálló probléma, amelynek hatalmas irodalma van. Az általam felhasznált elképzelésre nézve lásd: Walzer, Michael: *Just and Unjust Wars* 151–159. o., New York, Basic Books, 1977/2006.

hanem a morális döntéshozatali képesség és határozottság is. Utóbbi erények azonban azt a célt szolgálják, hogy csökkentsék a veszélyes helyzetet és a félelmet az ellenség oldalán álló civilekben. A drónokat vezérlő katonai személyzet bátorsága ezért a vitézséghez hasonlóan magában foglalja a veszélyes helyzet és a félelem kezelésének a képességét, azaz nem csupán a szellemi bátorság egy példája, hanem a katonai bátorság és a vitézség egy esete is.

Természetesen fontos különbségek is vannak a harctéri vitézség és a drónokat vezérlő személyzet bátorsága között, mivel az első esetben erkölcsi megérzésről és a saját veszélyes helyzetről és félelemről van szó, a második esetben azonban az értelem ítéletéről és mások veszélyes helyzetéről és félelméről. Ezek a különbségek azonban – véleményem szerint – csak olyan különbségeket jelentenek, amelyekkel együtt a drónokat vezérlő személyek bátorságát még lehet katonai bátorságnak nevezni; mint ahogy a kora újkorban a szilajság, illetve a fegyelem és az engedelmesség közötti különbség sem indokolta a fegyelem és az engedelmesség kizárását a katonai bátorságból.

Végeredményben azt válaszolhatjuk a tanulmány központi kérdésére, hogy a drónokat vezérlő katonai személyzet, a tevékenységükre jellemző bátorság tekintetében, a katonai hivatást gyakorlók közé tartozik. Ugyanakkor, érdemes felfigyelni arra a következményre is, hogy a katonai bátorság (és vélhetően a többi katonai erény) átalakulásának a következtében a katonai hivatás fogalma is újrafogalmazásra szorul.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ariosto, Ludovico: *Az eszeveszett Orlando*. ford.: Simon Gyula. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.
- Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. ford.: Szabó Miklós. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987.
- Cicero: A kötelességekről I. In *Cicero válogatott művei*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987.
- Clausewitz: *A háborúról*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1961.
- Crevelde, Martin van: *Command in War*. Cambridge: Massachusetts, Harvard University Press, 1985.
- Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Budapest, Atlantisz, 1994.
- Farkas Ádám (szerk.) *Válogatás a magyar honvéd-katonai büntetőjog forrásaiból (1867–1945)*. I., Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2014.
- Grossman, Dave: *On Killing – The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. New York, Back Bay Books, 1995.
- Machiavelli, Niccolò: A hadművészetről. (részletek az I. és a II. könyvből). In *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai*, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1974.
- Machiavelli, Niccolò: A háború művészete. In *Niccolò Machiavelli művei I.*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1978.
- Huntington, Samuel P.: *A katona és az állam*. Budapest, Zrínyi Kiadó – Atlanti Kutató és Kiadó, 1994.
- Moltke, Helmuth von: Hadtudományi írások. (részletek). In Dr. Kocsis Bernát (szerk.) *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1985.
- Rázsó Gyula: A hadtudomány fejlődése a feudalizmus időszakában. In *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai*, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1974.
- Saint Thomas Aquinas: *Summa Theologica*. (English translation), (Treatise on Fortitude and Temperance), <http://www.ccel.org/ccel/aquinas/summa.SS.iii.html>
- Sparrow, Robert: War without Virtue? In Bradley Jay Strawser (szerk.) *Killing by Remote Control*, Oxford and New York, OUP, 2013.

- Valor, Shannon: The Future of Military Virtue: Autonomous Systems and the Moral Deskillling of the Military. In K. Podins, J. Stinissen, M. Maybaum (szerk.) *5th International Conference on Cyber Conflict*. Tallin, NATO CCD CEO Publications, 2013.
- Valor, Shannon: Armed Robots and Military Virtues. In L. Floridi and M. Taddeo (szerk.) *The Ethics of Information Warfare*, London, Springer, 2014.
- Vegetius: A hadtudomány foglalata. In Hahn István (szerk.) *A hadművészet ókori klasszikusai*, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1963.
- Walzer, Michael: *Just and Unjust Wars*, New York, Basic Books, 1977/2006.
- Zrínyi Miklós: *Vitéz hadnagy*. In Zrínyi Miklós hadtudományi munkái, Budapest, Zrínyi Kiadó, 1957.